

DELIA SUIOGAN¹, ROMANIA

Postdoctoral Grant Recipient²Romanian Academy, Iași Branch

Key words: globalization, multiculturalism, intercultural dialogue, cultural identity, diversity, unity

Cultural Identity Within the Framework of Globalization

Our society becomes more and more complex. Migration, multiplication of contacts, and the disappearance of borders are all obvious realities. Intercultural dialogue represents a tool for the reevaluation of cultural diversity, a tool which we will have access to only when we find again the values that are part of our national identity, and we are proud to be part of our nation. If not, the wish to belong to a group will lack, as well as the need to identify the original culture; this will lead to a destruction of unity within the nation, and generates deficient external relations. The intercultural perspective entails considering the cultural dimension of the social relationship, and observing the equilibrium existent between the promoting of one's specific cultural identity, and showing respect for cultural diversity – that is, maintaining intercultural communication. In order that these get accomplished, some stereotypes and prejudices need to be overcome: discrimination, marginalization, and isolation.

Mankind finds itself in a period which is characterized by two complementary phenomena, which are manifest simultaneously and with comparable force: the processes of integration and re-affirmation of ethnic and national identity. These are two complementary and simultaneous processes, which contemporaneous societies are meant to harmonize and articulate in non-conflict forms. The issue of European integration is

---

¹ Universitatea de Nord Baia Mare, România; delso2007@yahoo.com

² „ACKNOWLEDGEMENT: This paper is supported by the Sectoral Operational Programme Human Resources Development (SOP HRD), financed from the European Social Fund and by the Romanian Government under the contract number POSDRU ID 56815”

intersected, in fact, with the issue of globalization. Integration within the European space is a step in the integration in the circuit of globalization.

Within the complex process of globalization, the issue of maintaining cultural identity presents two aspects, which are closely linked: the danger of cultural homogenization, together with the appearance and acknowledgement of just one form of culture, and the phenomenon of cultural and psychological disintegration, both for the individuals, and for entire communities. A strengthening of identity is used, in many cases, as a control mechanism, against chaotic globalization.

In spite of the common belief, that globalization imposes a hegemony of culture, reality demonstrates the fact that there exists a cultural resistance that persists, and that becomes, as value, stronger and stronger. This resistance gives way to the existence of cultural diversity, which can promote the mutual interest of society.

Identitatea culturală în contextul globalizării

Omenirea străbate o perioadă ce se caracterizează prin două fenomene complementare ce se manifestă simultan și cu o forță comparabilă: procesul de integrare și cel de reafirmare a identităților etnice și naționale. Sunt două procese concomitente și complementare, pe care societățile contemporane sunt chemate să le armonizeze și să le articuleze în forme nonconflictuale. Problema integrării europene se intersectează de fapt cu problema globalizării. Integrarea în spațiul european este o etapă a integrării în circuitul globalizării.

Globalizarea este un concept utilizat frecvent, având conotații și implicații majore la nivelul culturii unei țări. Globalizarea nu poate avea loc în afara unei structuri culturale performante care să aibă capacitatea de adaptare, permițând transferul cultural, schimbul valorilor materiale și spirituale. Doar o asemenea societate poate evolua rapid în scopul valorificării modelului cultural în forme ale unei permanente schimbări. În procesul complex al globalizării, problema păstrării identității culturale prezintă două aspecte strâns legate între ele: pericolul omogenizării culturale, apariția sau recunoașterea unei forme unice de cultură și apariția fenomenului de dezintegrare culturală și psihologică, atât pentru indivizi, cât și pentru societăți.

Cât privește dialecticile globalizării culturale, ele rezultă din informațiile obținute prin studiile de antropologie. Globalizarea culturală este un înalt proces dialectic, în care globalizarea și localizarea, omogenizarea și fragmentarea, centralizarea și descentralizarea, conflictul și

creolizarea (mixajul) nu se exclud. Ele sunt fețele inseparabile ale aceleiași monezi. Schimbarea culturală nu este doar povestea pierderii sau distrugerii, ci și a dezvoltării și creativității. Chiar dacă interconexiunile dintre vechile forme ale diversității se pierd, apar noi forme ale diversității culturale.

În ciuda a ceea ce se crede, anume că globalizarea impune hegemonia culturii, realitatea demonstrează faptul că există o rezistență culturală care persistă și care devine, ca valoare, din ce în ce mai puternică. Această rezistență dă posibilitatea existenței diversității culturale, care poate promova interesele comune ale societății. Măsurarea, analiza și comparația valorilor culturale din diferite țări și zone geografice ale lumii au scos în evidență, în primul rând, că valorile culturale din țări diferite nu tind spre convergență; deși dezvoltarea economică împinge toate țările spre o direcție comună, această direcție comună asigură întărirea valorilor.

Comunicarea este globalizată, și cu toate acestea ea nu implică o globalizare culturală. Întărirea identităților este folosită, în multe cazuri, ca un mecanism de control al globalizării haotice. Mai mult, identitatea este un instrument construit pe bazele experienței și generator de sens în viața oamenilor.

Diversitatea culturală înfățișează un fenomen de bază al societății actuale. Ea vizează diferențele culturale existente între oameni, precum și cele dintre grupuri diverse, ca identități multiple: tradiții, obiceiuri, modul de abordare a educației și a societății din perspectiva interculturală. Europa culturală aflată între tranziție și modernitate nu este doar o diversitate, ci și o unitate.

Diversitatea culturală există însă și în interiorul statelor; este vorba de culturile specifice diferitelor grupuri etnice, minorități sau popoare indigene, de multiple diversități culturale, lingvistice și religioase. Din normele dreptului comunitar rezultă obligația pentru statele membre de a lua măsurile necesare pentru protecția diversității pe teritoriul lor.

Referindu-se la integrarea grupurilor etnoculturale, politologul Gabriel Andreescu³ afirma că, multiculturalismul acceptă, pe lângă nevoia de integrare și nevoia de privatitate comunitară. În același sens, Victor Neumann amintește în cartea sa, *Neam, popor sau națiune? Despre identitățile politice europene*, că „multiculturalismul nu trebuie și nu poate fi văzut ca teorie care atrage după sine segregacionismul”⁴, deoarece abordarea multiculturală în raport cu cea interculturală, recunoaște dreptul la granițe comunitare, aceasta fiind dată de nevoia grupurilor de a se separa într-un anumit grad de celelalte comunități, ca expresie a nevoii și a dreptului la „privatitate comunitară”. Privită din perspectivă psihosociologică, Călin Rus vine cu o altă ipoteză referitoare la privatitatea comunitară și anume cea bazată pe modelul TILT (*Teaching Individuals to Live Together*), în care este susținută ideea că „societățile contemporane pot să favorizeze, simultan, dezvoltarea identităților specifice și comunicarea interculturală, fără ca acest lucru să presupună vreo pierdere pentru majoritate ori minoritate.

Un rol important îl are de asemenea și accesul la evoluția societăților, la istoria limbii și a culturii, care nu reprezintă altceva decât timpul trăirii și difuziunii elementelor spirituale. Suma aspectelor de raportare individuală sau colectivă la sistemul instituit de valori al grupului social cercetat, reprezintă cel de-al treilea factor, și anume *psihologia*. Referindu-se la factorul patru, distribuția geografică a elementelor culturale, Franz Boas afirma că este necesară o analiză în detaliu a culturilor particulare în structurarea lor geografică, precum și o evaluare a gradului lor de

³ Gabriel Andreescu, *Națiuni și minorități*, Editura Polirom, București, 2004, p. 68-135

⁴ Victor Neumann, *Neam, popor sau națiune? Despre identitățile politice europene*, Editura Curtea Veche, București, 2003, p. 81

„organicitate” culturală. Pe de altă parte, etnologia ne-a arătat și ne-a dovedit de atâtea ori de-a lungul timpului că, fiecare popor are o filosofie a lui, proprie, bazată pe înțelepciunea și creația populară, care se menține pâna astăzi.

Element de pe poartă; foto: Felician Săteanu

În acest secol caracterizat de ascensiune tehnologică și economică a început să se vorbească tot mai mult de multiculturalitate, interculturalitate, dialogul dintre culturi. Orice denumiri ar îmbrăca conceptul de „dialog între culturi”, putem spune că fenomenul a fost prezent încă din Antichitate la toate popoarele, fie că era conștientizat sau nu. Pe fondul acestor prefaceri începem să devenim tot mai interesați de ceea ce reprezintă cultura celui alt pentru noi, de modul în care ne influențează, dar și de modul în care influențăm noi cultura celui alt. Dar aceasta reprezintă doar o primă etapă. Devenim conștienți că există altcineva, o altă cultură, diferită de a noastră și care are caracteristici demne de apreciat. Sesizând caracteristicile celeilalte culturi, ne legăm de acelea care ne sunt și nouă familiare, pentru ca mai apoi să încercăm să descifrăm sensurile reprezentate de caracteristicile total necunoscute.

Potrivit lui Grigore Georgiu, starea firească a culturii este diversitatea. „Cultura există prin izotopii ei morfologici și istorici.”⁵ Un exemplu edificator în acest sens este receptarea unei opere, al cărei sens se modifică în funcție de receptorii ei. Fiecare receptor poate da un alt înțeles operei respective, în funcție de contextul cultural în care se află. „Experiența culturală a unei comunități, o dată cunoscută și asimilată de altă comunitate, indiferent de treapta de civilizație pe care se află în raport cu prima, provoacă o rezonanță în planul semnificațiilor și fecundează spiritul creator, prin alternativa pe care o generează. Intertextualitatea este legea de evoluție și diversificare a culturii.

⁵ Vezi Grigore Georgiu, *Filosofia culturii: cultură și comunicare*, format electronic, București, Ed. Comunicare.ro, 200

Orice cultură națională procedează prin intertextualizare, își reinterpretează trecutul și intră în raporturi de comunicare cu vecinătățile ei spirituale sau cu modelele care au influențat-o în diverse momente ale cristalizării și afirmării sale.”⁶

Ajungând la concluzia că existența umană este o existență care se autoproduce prin creație de valori, atunci mecanismele diversificării etnice și culturale coincid cu procesele care definesc existența socială și istorică a omului. „Împrejurări geografice, sociologice și istorice, factori care țin de morfologia internă a unei comunități și societăți, de forma particulară pe care o îmbracă raportul subiect/obiect în existența comunității respective, acestea sunt domeniile și planurile care explică diversificarea culturilor.”⁷ Retragând factorului biologic funcția diferențiatoare, nu înseamnă că specificitatea culturilor nu ar avea temei de existență. „Antropologia culturală a ajuns la concluzia că factorii biologici umani sunt ei înșiși modelați de – și încapsulați în – structurile culturale ale unei comunități (și deci acționează din această poziție, nefiind exteriori existenței umane). Specificitatea culturilor derivă din mecanismul antropologic universal, acela care ne arată că producerea și reproducerea existenței umane are loc totdeauna în condiții determinate. Mecanismul semiotic al culturilor produce diferențierea structurală și istorică a lor, ca urmare a faptului că este un mecanism al creației, în primul rând, și, în al doilea rând, pentru că este unul totdeauna determinat. Iar acești factori – sociali, istorici, umani – reprezintă suporturi permanente ale diversificării culturale, după cum și ale universalizării relative a valorilor.”⁸

Potrivit lui Grigore Georgiu, culturile își reconstruiesc modernitatea proprie, folosind legăturile interculturale ca platformă pentru consolidarea identității lor. Din această interferență rezultă inevitabil și o apropiere și o asemănare a stilurilor de viață și a modurilor de gândire, situație în care valorile ce aparțin „societăților favorite” dobândesc în chip „firesc” o poziție hegemonică. Identitatea culturală e privită ca una dintre „forțele motrice ale istoriei”.⁹ Orice formă autentică de creație este indisolubil legată de un moment concret și specific, de o realitate particulară din care rezultă și pe care o exprimă, deschizându-se, în același timp, spre sensuri universale. Orice cultură individualizată produce și afirmă idei, reprezentări, simboluri și valori care exprimă condiția general umană: „Aceasta este imanența statornică a universalului oricărei experiențe de cultură și de știință, care definește în esență solidaritatea spirituală a omenirii.”¹⁰

Sensul pertinent al noțiunii de „civilizație a universului” se referă la posibilitatea cunoașterii reciproce a culturilor, la oglindirea lor unele în altele, la interdependențele active și, totodată, la posibilitatea de a alcătui un tablou cât mai complet al patrimoniului comun al umanității, patrimoniu în care intră aceste pluralități culturale cu ceea ce au specific și original. Ca urmare a noilor mijloace de cunoaștere și comunicare, toate înfăptuirile culturale ale omenirii pot fi în chip potențial cunoscute și asimilate de fiecare cultură în parte. Fiecare are, potențial vorbind, șansa să traducă în propria sa perspectivă de gândire și sensibilitate totalitatea perspectivelor umane.

Constatând că toate filosofii istoriei sunt marcate de perspective etnocentriste, Ricoeur aprecia că întâlnirea unor culturi naționale diferite în contextul unei civilizații universale este un fenomen care nu și-a găsit încă o conceptualizare adecvată: „nu avem filosofii ale istoriei care să rezolve

⁶ idem, p. 101

⁷ Ion Diaconu, *Protecția diversității, ca valoare și ca expresie a promovării drepturilor omului în U.E.*, în *Revista Română de Geopolitică și Relații Internaționale*, la <http://rrgri.crisc.ro/2010/01/>

⁸ Idem

⁹ Amadou-Mahtar M'Bow, *La izvoarele viitorului*, București, Ed. Politică, 1985, apud Grigore Georgiu, op. cit., p. 354

¹⁰ Rene Maheu, *Civilizația Universalului*, Ed. Științifică, 1968 apud Grigore Georgiu, op. cit., p. 354

problemele de coexistență¹¹ ale acestor culturi.

Astăzi însă, datorită acestui spațiu „inter-subiectiv” în care dialoghează culturile, există posibilitatea de a lua ca punct de plecare și în reconstituirea istoriei universale nu câteva sau un grup de culturi considerate etalon, ci tocmai multiplicitatea „subiectului”, adică un subiect „plural” al creației umane. Aceasta este noutatea pe care o aduce epoca noastră și care într-adevăr, merită denumirea de civilizație a universului în măsura în care ea încearcă să totalizeze diversitățile sincronice și diacronice ale umanității. Dar numai în acest înțeles, de care am vorbit până acum, adică o cunoaștere și o oglindire reciprocă a culturilor, o sinteză a unor culturi divese, fără a le dizolva într-un flux omogenizator și unilinear. Semnificația termenului cuprinde, de asemenea, și ceea ce se poate numi „descentralizarea perspectivelor de interpretare”¹² a culturilor. Suntem, așadar, în fața unui nou umanism, un umanism „descentrat”, deschis, planetar, global, eliberat de îngustimi, prejudecăți și etnocentrisme imperiale și tribale, singurul capabil să valorizeze pozitiv și să legitimizeze diversitatea reală a culturilor, să înlocuiască vechea ordine a dominației și a confruntării cu un spațiu intersubiectiv al dialogului și al colaborării. Noua împrejurare istorică în care se află omenirea-solidarizată ca destin global-presupune tocmai recunoașterea diversității ei lăuntrice drept condiție a supraviețuirii și dezvoltării sale.

Comunicarea intensă între culturi este un fenomen caracteristic al actualității și a generat unul dintre ”proiectele cele mai viguroase și, de asemenea, cele mai novatoare din a doua jumătate a secolului XX.”¹³ Fiecare cultură intrată în această „horă” a istoriei contemporane trebuie să se adapteze regimului ei de deschidere, dacă vrea să supraviețuiască. Fiecare trebuie să asimileze în structurile ei înțelesuri din celelalte culturi, să „traducă” valorile celorlalte în propriul ei limbaj, exprimându-se pe sine și exprimându-le și pe celelalte. Într-o formulă mai apăsată este vorba de cerința ca fiecare cultură să le totalizeze în sine pe celelalte. Iată una din semnificațiile termenului de „civilizație a universalului”.

Orice cultură e o „coincidență a contrariilor”, o totalizare a lor în forme originale. La nivelul lor de adâncime, culturile sunt întruchipări ale limbajului simbolic, moduri în care societățile determinante își codifică experiența lor cognitivă și practică. Găsim aici arhetipuri, mituri, simboluri, credințe și atitudini ce pot fi considerate ca „modele exemplare” pentru o cultură dată. Pe suportul acestui strat original, culturile „comunică” între ele: fapte istorice, creații diferite pot arăta cercetătorului similitudini, corespondențe semnificative, forme comune, atitudini care se înscriu în câmpul de variabilitate al aceleași condiții umane. Matricea generativă a culturilor există numai prin suita istorică a aparițiilor sale. Toate aparițiile sunt însă importante și semnificative pentru refacerea universalului global.

Educația interculturală vizează o abordare pedagogică a diferențelor culturale, strategie prin care se iau în considerație specificitățile spirituale sau de alt gen (diferența de sex, diferența socială sau economică etc), evitându-se, pe cât posibil, riscurile ce decurg din schimburile inegale dintre culturi sau, și mai grav, tendințele de atomizare a culturilor. Abordarea interculturală, se arată într-o lucrare editată de Consiliul Europei (Antonio Perotti, 1992), nu este o nouă știință, nici o nouă disciplină, ci o nouă metodologie ce caută să integreze în interogația asupra spațiului

¹¹ Paul Ricoeur, *L'histoire et verite*, Paris, Editions Du Seuil, 1955, p. 288

¹² Rene Maheu, *Civilizația universalului*, București, Editura Științifică, p. 233

¹³ Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 12

educațional datele psihologiei, antropologiei, științelor socialului, politicii, culturii, istoriei. Discursul asupra interculturalului își extrage seva din perspectivele deschise de conexiunile disciplinare. Educația interculturală vizează dezvoltarea unei educații pentru toți în spiritul recunoașterii diferențelor¹⁴ ce există în interiorul aceleiași societăți și mai puțin (sau deloc) o educație pentru culturi diferite, ceea ce ar presupune staticism și o izolare a grupurilor culturale.

Element de pe poartă; foto: Felician Săteanu

O educație concepută în perspectiva interculturală va resemnifica relațiile dintre școală și alte spații educative; ea va depăși zidurile școlii, prelungindu-se și in-sinuându-se în activitățile informale.

Atitudinea interculturală facilitează apariția unei sinteze de elemente comune, ca fundament al comunicării și înțelegerii reciproce între diferitele grupuri culturale. Școala, acceptând principiile precum toleranța, respectul mutual, egalitatea sau complementaritatea valorilor, va exploata diferențele spirituale și valorile locale, atașându-le la valorile generale ale umanității. Orice valoare locală autentică trebuie păstrată de cei ce aspiră la apropierea de cultura mondială. Valorile locale pot funcționa, pentru cultura de origine, ca porți de intrare în perimetrul valorilor generale.

Abordarea interculturală refuză tentativa folclorică și caricaturală de apropiere a unei culturi, stigmatizarea sau ierarhizarea valorică a culturilor. În țările în care fenomenul migrației este o problemă, interculturalismul poate fi un instrument eficient pentru a lupta împotriva intoleranței și xenofobiei. Această perspectivă poate evita tendințele de dispreț și de aneantizare a unor culturi minoritare, dar deosebit de interesante pentru zestrea culturală a umanității. Interculturalismul este „un instrument pentru ameliorarea egalizării șanselor și a inserției optime a populațiilor străine, europene sau nu, în viața economică și socială, punând în practică dorința de întărire a drepturilor pentru toți și, de aici, chiar dezvoltarea democrației”. Interculturalismul presupune recunoașterea

¹⁴ Liviu Plugaru, Mariela Pavalache-Ilie, *Educație interculturală*, Sibiu: Psihomedica, 2007, pp. 6-10

reciprocă a culturilor de origine și a celor gazdă ca și a diversității expresiilor culturale în cadrul aceleiași comunități. Aceste culturi nu sunt și nu vor fi niciodată statice ci au capacitatea de a se modifica în funcție de interacțiunile existente. Ele nu pot fi păstrate așa cum sunt pentru totdeauna. Recunoașterea egalei valori a diverselor culturi nu trebuie să ascundă faptul că, în realitate culturile țărilor de primire sunt într-o relație de dominare în raport cu expresiile culturale ale migranților și cu culturile din țările de origine.

Multiculturalismul european este o bogăție potențială, cu condiția să nu diminueze sau să anuleze identitatea fiecărei culturi, și se poate converti într-un veritabil interculturalism. Acesta din urmă reprezintă un principiu care vizează instaurarea modurilor de comunicare, de schimb, de conexiune între multiplele modele culturale, punând în relație și în egalitate moduri de gândire și coduri expresive diferite, prin potențarea conștiinței de contrast. Însăși conștiința identității culturale se fortifică prin depășirea mediului cultural ale cărui valori cu greu mai pot fi percepute în propria cultură. Cantonarea statică în interiorul unei singure culturi nu face decât să sărăcească însăși cultura respectivă.

Societatea noastră devine din ce în ce mai complexă. Migrația, multiplicarea contactelor, dispariția frontierelor nete sunt realități evidente. La acestea se poate răspunde în mai multe feluri. Pentru unii, nu este decât o singură soluție: asimilaționismul, care reclamă din partea populației care sosește în mediul de primire să fie asimilată, să se topească până la dispariția ei în cultura nouă. Pentru alții, se deschide o altă alternativă: multiculturalismul, care ar însemna afirmarea notelor specifice fiecărei culturi, dar în chip izolat, fără contaminări reciproce.

Perspectiva interculturală, presupune luarea în considerare a dimensiunii culturale a relațiilor sociale și se va merge pe un echilibru între promovarea identității culturale specifice și a respectului pentru cultură, practic pe o comunicare interculturală. Pentru a se realiza toate acestea, trebuie depășite stereotipurile și prejudecățile, combătute: discriminarea, marginalizarea și izolarea.

Diversitatea culturală nu mai este un prejudiciu, ci o realitate care trebuie fructificată. Pluralitatea culturală pune nu numai problema apărării diferențelor, ci a dialogului cultural, care recunoaște că fiecare trebuie să contribuie la îmbogățirea experienței umane și că fiecare dintre ele este un efort de universalizare a unei experiențe particulare. Multiculturalitatea nu este adversarul universalismului, ci o altă formă a lui. Ceea ce unifică multiculturalismul cu universalismul este voința comună de a plasa o cultură mai presus de puterea statului sau de interesele unui grup social. Interculturalismul implică înțelegerea, aprecierea și valorizarea culturii proprii la care se adaugă respectul bazat pe o informare autentică și pe construirea curiozității față de cultura etnică a celuilalt. Interculturalitatea este un proces ce se produce la intersecția dintre culturi, nefiind un scop în sine, dar care poate deveni o finalitate atunci când sunt sesizate transformările nefirești sau comportamentele nefaste la acest nivel de intersectare a culturilor.

Bibliografie generală

- Andreescu, Gabriel, (2004), *Națiuni și minorități*, Editura Polirom, București
- Dinu, M. (2004), *Globalizarea și aproximările ei*, Editura Economică, București
- Dinu, M. (2006), *Societatea cunoașterii. O perspectivă postreferențială asupra resurselor*, în Roșca, Gh. I., *Societatea cunoașterii*, Editura Economică, București
- Dinu, M., Socol, C., Marinaș, M. (2005). *Modelul european de integrare*, Editura Economică, București
- Eliade, Mircea,(1981), *Istoria credințelor și ideilor religioase*, București, Editura Științifică și Enciclopedică
- Georgiu, Grigore, (2004), *Filosofia culturii: cultură si comunicare*, format electronic, București, Ed. Comunicare.ro
- Giddens, A. (2000), *Consecințele modernității*, Editura Univers, București
- Marga, A. (2006). *Filosofia unificării europene*, Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca
- Neumann, Victor, (2003), *Neam, popor sau națiune? Despre identitățile politice europene*, Editura Curtea Veche, București, 2003
- Plugaru, Liviu, Mariela Pavalache-Ilie, (2007), *Educație interculturală*, Sibiu: Psihimedia
- Popper, K.R. (1998), *Mitul contextului*, Editura Trei, București
- Popper, K.R. (2000), *Filosofie socială și filosofia omului*, Editura Trei, București
- Popper, K.R. (2001), *Conjecturi și infirmări. Cercetarea cunoașterii științifice*, Editura Trei, București
- Rifkin, J. (2006). *Visul European. Despre cum, pe tăcute, Europa va pune în umbră „visul american”*, Editura Polirom, Iași
- Stiglitz, J. (2005). *Globalizarea. Speranțe și deziluzii*, Editura Economică, București